

- гетьмана П. Скоропадського / Н.А. Сорочан // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – 2003. – Вип. 7-8. – С. 103-107.
12. Сорочан Н.А. Утворення і діяльність Головного управління мистецтв і національної культури за Гетьманату П. Скоропадського / Н.А. Сорочан // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – 2006. – Вип. 11-12. – С. 132-139.
13. Терещенко Ю.І. До 85-річчя Української Держави – Гетьманату Павла Скоропадського / Ю.І. Терещенко // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – 2003. – Вип. 7-8. – С. 11-22.
14. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / [Мироненко О.М, Римаренко Ю.І., Усенко І.Б., Чехович В.А.]. – К.: Либідь, 1997. – 560 с.

Олександр Ситник

Проблеми українського державотворення періоду 1917-1921 років: причини поразки національно-визвольних змагань крізь призму очевидців та сучасних дослідників

У статті проаналізовано проблеми українського державотворення періоду 1917-1921 років крізь призму причин поразки тогочасних національно-визвольних змагань. Серед іншого, значна увага надається характеристиці даної проблематики, що міститься в спадщині Д. Донцова та інших мислителів і діячів тієї доби.

The problems of the Ukrainian state period of 1917-1921 years through the prism of the reasons for the defeat of the liberation of the competition is analysed. A significant attention is paid to characteristics of the issues that are contained in the inheritance Etc. Dontsova and other thinkers and activists of that era.

Проблематика процесу українського державотворення періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 років загалом є достатньо дослідженою в сучасній історіографії. При цьому, дана тема залишається актуальною й у наш час. Адже, далеко не всі питання висвітлені рівномірно й об'єктивно. Так, доволі незначна увага приділена причинам поразки національно-визвольних змагань. Тому значну цінність представляють думки сучасників і очевидців тих подій, зокрема: Д. Донцова, М. Бердяєва, Д. Дорошенка, Ю. Липи, Ю. Тютюнника, М. Шлемкевича та інших, особливо з врахуванням аналізу зазначеної проблематики сучасними вченими, зокрема: О. Багана, Я. Грицака, Т. Гунчака, Р. Ковалю та ін. Наукова новизна даної статті

визначається необхідністю об'єктивного бачення причин поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 років.

Мета статті полягає в спробі по новому осмислити проблеми українського державотворення періоду 1917-1921 років крізь призму причин поразки національно-визвольних змагань того часу з найбільш влучними характеристиками сучасників і очевидців тих подій. Насамперед це стосується спадщини Д. Донцова та цілої низки інших вчених і військово-політичних діячів.

О. Баган звернув увагу на те, що на початку ХХ століття соціал-демократична ідеологія, соціал-демократичний стиль життя, з його мужикофільством, наївним і довірливим гуманізмом, котрий часто переростав у демагогію та попу-

лізм плебейського забарвлення, з його демонстративно-поверховим фемінізмом, інтелектуальним і культурним релятивізмом, що межував із нігілізмом, тотальним зневаженням традиції, національної містики й святинь. Українська інтелігенція ніби гралася в соціалізм, втворювала собі ілюзію майбутньої любовної гармонії класів і верств на ґрунті матеріально-технічного забезпечення. І все це мало прийти просто так, згідно з «об'єктивним розвитком цивілізації», без вольового зусилля, без пристрасного долання всіх форм національного пригнічення. На соціалізм дивилися в Україні як на якусь чарівну паличку, магічну соціальну формулу, котра мала враз усіх ошчасливити. Це була повна втрата відчуття закономірностей історичного розвитку, згідно з котрими народи здобувають щось, зміцнюються не тільки шляхом матеріального піднесення, а, передусім, завдяки постійному напруженню зусиль, у романтичному захопленні ідеалом, з дотриманням суворих вимог національної дисципліни, моральної відповідальності та нетерпимості до всяких обмежень і перешкод з боку ворога. Соціалізм просто вбивав національний інстинкт українства [1, с. 7-8]. Лідери УЦР надто тривалий час перебували в полоні соціалістичних ілюзій, щоб усвідомити нагальну потребу свого народу в духовному та національному самоствердженні.

Очевидець тих подій М.І. Шлемкевич свідчив, що провладна демократія 1917 року не вміла знайти місця в своїй військово-політичній системі для відродженого вільного козацтва, боячись «провідницьких первнів» в його осередках. Ця ж демократія мріяла в своїх «невинних снах 1917 року про непорочну чистість своїх засад», отже, про республіку без президента. При цьому ствер-

джувалося: «Або соціалістична Україна, або ніяка!» [2, с. 91-92]. Своєрідною альтернативою цьому Шлемкевич вважав «державу вільного духу», створену українською «шевченківською людиною» і втілену в Українській Народній Республіці.

Аж до осені 1917 року продовжувалося поступове втілення в життя автономістсько-федералістського курсу. І тільки з поваленням Тимчасового уряду цей напрям значно активізувався. Проголошення УНР й ініціатива творення з Києва Російської федеративної демократичної республіки із тогочасних національно-державних і крайових утворень на засадах визнання соціалістичної влади було енергійним виразом рішучості здійснювати все той же автономістсько-федералістський курс, однак уже в максималістському, а не урізаному варіанті [3, с. 23]. Як відзначив О.Л. Копиленко, федералізм для представників української політичної думки сягнув далеко за рамки утилітарної наукової концепції й став всеохоплюючою ідеологією, майже релігією, яку вони ревно сповідували [4, с. 26]. У той же час, самостійницька ідеологія могла мати не менше поширення та успіх при наявності політичної волі й духу в керівників Центральної Ради щодо проголошення повної незалежності України.

На думку С.В.Кульчицького, автори III Універсалу припустилися фундаментальної помилки, коли понадіялися на те, що створювана УНР виявиться спроможною протистояти центру, імперська природа котрого не змінилася ні з поваленням царя, ні з усуненням Керенського. Тим більше вони помилялися, розраховуючи на те, що в них вистачить сили взяти на себе ключову роль у перебудові гинучої імперії на нових, демократичних і федералістських засадах. У

дусі революційного романтизму резолюцій з'їзду народів Росії вони закликали «стати на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й усієї Росії» [5, с. 84]. Проте, в цей час такі лозунги вже не відповідали існуючим політичним реаліям. Необхідними були більш рішучі кроки в напрямку самостійницького державотворення. Але лідери Центральної Ради продовжували зволікати.

Логіка розвитку національно-визвольного руху призвела до того, що політичні партії України все більше усвідомлювали важливість Українських Установчих Зборів. Але українські соціалісти, через ідеологічні протиріччя, напередодні виборів до Українських Установчих Зборів не створили єдиного фронту. У свою чергу, крах надій на демократичний розвиток Росії зумовив зміну ставлення українських соціалістів до питання незалежності України. Агресія більшовицької Росії та обставини міжнародного життя прискорили реалізацію українськими соціалістами ідеї самостійної України, котра була проголошена IV Універсалом Центральної Ради від 22 січня 1918 року [6, с. 37]. Зміцнення своїх позицій Центральна Рада здійснювала наряду з формуванням демократичного суспільства. Відчуваючи всезагальну підтримку українського народу, у подальшому визнавала себе оберегом прав українського народу. А IV Універсал взагалі визнає владу народу України. Досліджуючи роботу Центральної Ради, слід помітити певні помилки, тобто Центральна Рада була лише тимчасовим органом, який не мав повноцінного територіального представництва, тобто ця проблема стала осередком всіх подальших негараздів М.С. Грушевського, який очолював Центральну Раду до останніх днів її існування. Слід зауважити, що тривалий час М. Грушевський пе-

ребував на позиціях автономізму, згодом він твердив, що серед українців існувало переконання в неминучій потребі забезпечити українському народу державне право в федеративній Російській державі, а як ні, то повну незалежність Україні [7, с. 84]. Таким чином, Грушевський не зміг проявити себе послідовним поборником незалежності України в 1917 році, тобто в той час, коли нагальною була проблема формування власної армії та правоохоронних органів. У результаті час було втрачено і проголошення незалежності у січні 1918 року було запізним актом.

Брак власної національної ідеології та політичної думки приводили до того, що частина української найсвідомішої провідної верстви (яких на початку ХХ ст. називали «щирими українцями») долю України ставили у повну залежність від поступового розвитку т. зв. російської демократії. Такому підходу й, зокрема, москвофільству Д. Донцов протиставляв українську самостійницьку політику, тобто політичний ідеал суверенної української нації, її духовності й культури. Його передбачення, що москвофільство та малоросійство приведе нашу націю до катастрофи, здійснилося в 1917-1921 роках під час національно-визвольних змагань. «Не маючи виробленої програми, – писав Д. Донцов у праці «Підстави нашої політики», – назовні українство не могло вийти, як певна означена величина, навіть таким незначним чинником у європейській політиці, якими були маленькі Сербія та Бельгія» [8, с. 103-108].

Протягом першої чверті ХХ століття, у своїх численних статтях і брошурах, Д. Донцов розробляє широку систему політичних і філософських принципів націоналізму на основі ідейних заповітів Т. Шевченка. При цьому, він докла-

дає багато зусиль для духовного, інтелектуального переродження українського народу з раба-підніжка своїх сусідів – на пана і господаря своєї землі [9, с. 44, 45]. Ніби творчо розвиваючи ідеологічні принципи Т. Шевченка, Д. Донцов у ставленні до українства розглядав ідею більшовизму – як безпосереднє продовження російського самодержавства: «Коли впав царат, большевицька Росія пішла на лови заблуканих і розщеплених українських душ» [10, с. 69-71]. І як наслідок цього – поява пролетарської ідеології, наскрізь чужої духу української нації.

Робота «Підстави нашої політики» ніби підсумовує ідейно-теоретичні дослідження Донцовим періоду національно-визвольних змагань. У ній, демонструючи численні помилки, непослідовності та ідейні поразки соціалістів і демократів, в руки яких потрапила вся влада в Україні в часи революції, Д. Донцов доводить, що вина за загальну поразку та втрату незалежності лежить саме на керівниках, а не народі, як це підступно хотіли довести ті, що віддали Україну під ніж ката (наприклад, В. Винниченко у книзі «Відродження нації»). Не «відсталий», «темний» і «бездіяльний» народ, а безвольні, безпринципні, за духом холоуї й малороси, його провідники із соціал-демократичного табору, з їх сліпою вірою в соціалізм, з їх атеїзмом, браком національної любові та національної гідності. Це вони гасили полум'я націоналізму, коли воно спалахнуло в народі ненавистю до своїх віковичних ворогів і гнобителів. Це вони переконували, що без Москви просто перебути не можна. Це в їхній демагогії й ідейному хаосі врешті заблукав і зневірився народ [9, с. 44, 45].

Центральна Рада була неспроможна була контролювати ситуацію не лише

в провінції, а часто навіть і у Києві. Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко, бачачи, що наближається катастрофа, покинув свій уряд і втік. У відповідь на проголошення Центральною Радою самостійності УНР місцеві київські більшовики, яким співчувало все єврейське й російське населення Києва, розпочали повстання проти української влади. Одночасно до столиці підійшла більшовицька армія Муравйова, яка після бомбардування столиці змогла її окупувати [11, с. 179, 180]. Це стало можливим внаслідок допущення УЦРадою низки помилок стратегічного характеру. Зокрема, замість того, щоб відразу проголосити самостійність України, вона переймалася, насамперед, проблемами автономії у межах Росії та про федерацію з нею [12, с. 62]. У цій складній суспільно-політичній ситуації, практично без якихось союзників, шанс захистити себе від агресора міг дати українцям лише активний розвиток національного самоусвідомлення та національної єдності. Проте все більшою мірою український політикум потрапляв під вплив ідеологічних лозунгів більшовизму, і не лише соціального, а й політичного змісту, на кшталт «диктатури пролетаріату» та «світової революції». У подальших планах експансії російських комуністів на Західну Європу, Україна розглядалася як економічна база та стратегічний пункт для поширення новоявленого «російського більшовицького імперіалізму».

На думку Д. Донцова, більшовизм, виявивши величезну енергію, масу сатанинської винахідливості та неабияку великодержавницьку, в дусі Івана Грізного й Петра I, спритність, призвів до окупації України, страждань української нації та насильній сполуці з більшовицькою Москвою. Розірвати цю сполуку, згідно твердження Д. Донцова, здатна

тільки та нація, котра «обдарована провідною кастою з рівносильною енергією, завзяттям і мудрістю. Взірців тої касти ми не знайдемо в zdeґеноерованій демократії, лише в великих тінях нашої героїчної доби, її чеснотах, її культурі, її мріях і планах, її місії, в душі нашого історичного традиціоналізму» [13, с. 323]. Варто зауважити, що через півстоліття після написання автором цих слів, ситуація принципово не надто й змінилася. Зберігається в силі політичний та інформаційно-культурний великодержавний окупаційний вплив Москви на Україну. А все та ж zdeґеноерована демократія (з домішками сучасного лібералізму) не лише не здатна його зліквідувати, але й перешкоджає повноцінному національному державотворенню. А замість провідної духовної верстви – еліти нації, маємо на чолі влади в Україні сполуку комуністично-олігархічного клану.

Д. Донцов був свідомий того, що чи не основна причина всіх бід і страждань українців полягає в переважанні серед них маси – натовпу, пересічних людей, позбавлених індивідуальності та в замалій кількості тих, хто суворий і вимогливий щодо себе самого й бере на себе працю та обов'язок [13, с. 140-195]. Дух степу, або дух руїни, що зберігався в «психічному укладі», згідно вислову О. Ольжича, протягом всієї історії українського народу. Саме він призвів до унеможливлення власного державотворення та постійних агресивних зазіхань з боку сусідів. Якщо інші народи спромоглися знешкодити дух бунту та руїни з допомогою сили та державних законів, то на переконання Ольжича, для українців можливим було його усунення лише моральною силою, солідарною «моральною поставою» громадянства взагалі й діяльності відповідальних за долю українського народу одиниць зокрема.

Однак, в українському суспільстві велася боротьба всіх проти всіх. При появі якогось авторитету, або діяча навіть із можливістю бути таким, його намагалися принизити, щоб тільки він не став авторитетом для широких мас громадянства [14; 11; 12]. Спроби В. Липинського, М. Міхновського та ін. дати новий імпульс процесу державотворення в Україні не стихійно-соціалістичним шляхом, а в напрямку більш конструктивного, національного, не знайшли масової підтримки серед населення.

Варто погодитися з Я. Грицаком, який вважає дещо спрощеним твердження М. Бердяєва, а за ним й української нерадянської історіографії, про те, що перемога комунізму в Україні була результатом його експорту ззовні, оскільки українського комуністичного руху як такого перед революцією не існувало, що створює, так би мовити, оптичну аберацию історичної перспективи. Воно, немовби, позбавляє українців відповідальності за поразку перед навалою полчищ віроломних, й до зубів озброєних більшовиків, які внесли революцію на вістрі багнета з російської Півночі. Відповідно до цього, українська історія ХХ століття, як суспільна мартирологія, в котрій українцям була відведена роль жертв. Ця «свідомість «жертви» й надалі дозволяє звинувачувати у всіх наших теперішніх бідах зовнішнього ворога – Москву. Не кажучи про моральний бік справи: очевидно, що «жертва» сама несе частку вини за те, що її кривдять, що довго вона не може зорганізувати опору своєму супротивнику. Але перенесення цієї мартирологічної свідомості на інтерпретацію історичних подій справляє дещо деформоване враження [15, с. 124]. Визначною подією, котра поставила під сумнів побутуючий стереотип «українця-жертви», став бій під Крутами.

Недосвідчена у військовому та політичному відношеннях українська молодь, продемонструвала такий вияв патріотизму, на котрий не здатна була тодішня політична еліта.

Особливо негативною виявилася тенденція багатьох політичних лідерів УНР щодо ідеологічного тяготіння, як і в ім'я облудних кличів про «пролетарську єдність» були готові жертвувати, і жертвували добробутом і правами народу. Брак національної свідомості в широких народних масах – також не сприяв процесу державотворення [15, с. 152]. Також не можна не зауважити відсутність ідеологічної консолідованості навіть серед керівництва Директорії, члени якої мали, загалом, належність до одного політичного напрямку.

На думку Р.М. Ковалю, головною причиною суперечливих і неузгоджених дій провідників УНР стала відсутність авторитетного політичного українського центру – з чіткою державницькою метою, з власною ідеологією й політикою, власними цінностями та національно зрілою елітою. Українська інтелігенція винниченківського штибу перебуваючи в наркотичній залежності від того, що скажуть у Москві, лише вдавала, що будує Українську державу [16, с. 34]. Особисті амбіції та честолюбні помисли цих лідерів нівелювали національно-державницькі ідеологічні переконання значної маси українських патріотів.

У спогадах Ю. Тютюнника досить виразно прослідковуються ідеологічні розходження частини старшин армії УНР із політикою С. Петлюри. Зокрема, автор зазначає, що в міру його знайомства, від 1917 року, з провідниками української політики та війська, зростало переконання, що «партійний фанатизм, низьке інтриганство, авантюризм, відсутність державного розуму і такту, не-

чесність у відношенні до своїх співробітників і однодумців, крадіжка державних грошей, гра на інстинктах товпи, безволля, допущення низки погромів, грабунків і авантур – все це було, все мало місце» [17, с. 23-24]. Безперечно, ці мемуари написані не без впливу ДПУ, проте загальна ситуація та атмосфера в керівництві УНР у них передана досить влучно.

У цей час українські політики драгоманівського виховання, в руках яких перебувала доля України, виявилися такими недолугими, що навіть після національної катастрофи не схаменулися, залишившись вірними своїм москвофільсько-драгомановським переконанням. Я. Грицак вважає ідейним збоченням тогочасного українства притаманність йому духу народництва, революційної романтики та соціального утопізму [17, с. 127]. Народницька ідеологія, поряд із відсутністю необхідного політичного й державного досвіду в лідерів Центральної Ради й їх розумінням суверенної держави як засобу, а не самодостатньої мети, стали одною із слабких сторін української революції. Ще більшою мірою ця вада була притаманна широким українським масам, яким бракувало розвиненої національної та політичної свідомості, розуміння необхідності творення власної держави. Ідея державності, на думку низки українських істориків, не посіла гідного місця в українській анархічній ментальності [18, с. 52]. У той же час, документальні матеріали свідчать, що навіть у 1922 році, а певною мірою й надалі, боротьба українців за свою державність не припинялася [19, арк. 1, 78, 79]; [20, арк. 22]. Ю. Липа закликав подивитися на українські визвольні змагання як на битву титана, на які, як і на всі речі людського світу, слід дивитися з нутра власної нації (раси),

зсередили національного «Я». На його думку, лише завдяки належній оцінці власних духовних скарбів, можливими є побудова української держави та досягнення рівня великих європейських народів [21, с. 355].

Аналізуючи українську дійсність і причини програних визвольних змагань зокрема, Д. Донцов дійшов до висновку, що, власне «ядром цієї болячки, яка нищила націю» був перш за все занепад волі з усіма його негативними наслідками й надмірний в українців сентименталізм та провансальський світогляд [22, с. 387]. Суть провансальського світогляду, згідно визначення мислителя, – це «гуманність» і «толеранція». Для його представників закон життя не боротьба, лише солідарність і взаємна любов. Для них вороги й ворожі нації це, хоч і кати, є або «брати в соціалізмі», «брати в поступі» «або в «людськості», в «Сході Європи», в «слов'янстві», але завжди – брати. Хоч «для мужньої психології ворог є ворог» [23, с. 113]. Ідеалом для носіїв провансальського світогляду, – розвиває свою думку Д. Донцов, – «спокій і тиша цвинтаря, не стремління, що живе далекою мрією і виривається з пут теперішності». І, відтак, робить висновок, що це «провінціональний, парафіяльний... і, ще стисліше, – плебейський світогляд», і що слід характеризувати його як світогляд не нації, а верстви, провінції, плебсу. Тобто світогляд «націй-паріїв, націй-фелаків», або ж – світогляд «нижчих рас, переможених» [24, с. 189]. Відповіддю на брак «вольового імпульсу» мало бути, на думку Донцова, прищеплення «волі до життя» і «волі до влади». Замість провансальської концепції політичного симбіозу двох націй – Росії та України – «власновладство суверенної і незалежної нації». Замість хуторянського універсалізму – вмілий і ро-

зумний синтез універсалізму та націоналізму, як передумова «вселюдського прогресу». Замість демократії – «принцип ініціативної меншості й творчого насильства, як порядкуючих сил». Ці та аналогічні їм ідеї лягли в основу в основу «чинного націоналізму», нового, як твердив Донцов, світогляду, з позицій якого він не тільки перевів критику періоду українського відродження другої половини XIX і початку XX століття, а й накреслив і уточнив своє розуміння української національної ідеї.

Загалом одна з головних проблем українського державотворення періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 років полягала в тому, що провідники українського революційного руху проявляли нехіть щодо ідеї самостійної та незалежної Української держави. Їх політика, замість цілеспрямованого державного будівництва, вела країну до щораз більшої анархії, котра не тільки виключала організацію війська, але й вела українську державу до неминучої руїни. При цьому провід належав неподільно такій однобічній, майже виключно за професією літераторській, нечисленній групі людей, серед яких не були представлені найважливіші фахові групи та соціальні прошарки нації.

Найбільш патріотично налаштовані мислителі й діячі на кшталт М. Міхновського та В. Липинського були фактично відсторонені від процесу державотворення в Україні. При цьому, український політикум все більше потрапляв під вплив більшовизму. Відтак, провідники із соціал-демократичного табору привели країну докатастрофи.

У подальшому процесі дослідження необхідно проаналізувати наслідки встановлення більшовицької системи в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баган О. Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії першої половини ХХ ст.) / О. Баган. – К.: УВС ім. Ю. Липи, 2008. – 78 с.
2. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна / М. Шлемкевич // Генез : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К.: Вид-во «Генеза», 1997. – С. 74-101.
3. Солдатенко В.Ф. Проблеми автономії й федерації в політиці Центральної Ради / В.Ф. Солдатенко // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. – К.: Українська Видавнича спілка, 2002. – С. 18-26.
4. Копиленко О.Л. Сто днів Центральної Ради / О.Л. Копиленко. – К.: «Україна», 1992. – 204 с.
5. Кульчицький С.В. Центральна Рада. Утворення УНР / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 73-94.
6. Демянко О.М. Політичні партії в Україні в 1917 році / О.М. Демянко // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – 1997. – № 2. – С. 31-39.
7. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
8. Донцов Д. Підстави нашої політики // Д. Донцов. – Львів: Кальварія, 2001. – Т.1: Геополітичні та ідеологічні праці. – С. 91-242.
9. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух / О. Баган. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1994. – 192 с.
10. Донцов Д. Роздвоєні душі / Д. Донцов // Дві літератури нашої доби. – [репринтне відтворення вид. 1958 р.]. – Львів: Книгозбірня «Просвіти», 1991. – С. 69-92.
11. Дорошенко Д.І. Євген Чикаленко. Його життя та громадська діяльність / Д.І. Дорошенко; передм. проф. Любомира Белея. – Серія Ucrainica: adfontes. – Ужгород: Гражда, 2008. – Кн. 1. – 224 с.
12. Крути: Збірка у пам'ять героїв. Крут; упор. О. Зінкевич, Н. Зінкевич. – Львів: Смолоскип, 2008. – 422 с.
13. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. – Дрогобич: Видавництво «Відродження», 1991. – 341 с.
14. Ольжич О. Дух руїни / О. Ольжич; [передм. О. Зінкевича; післям. І. Дзюби]. – К.: Смолоскип, 2007. – 52 с.
15. Грицак Я. Чому зазнала поразки українська революція? / Я. Грицак // Генеза: Філософія. Історія. Політологія. – 1996. – № 1. – К.: Вид-во «Генеза» 1996. – С. 124-131.
16. Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р.М. Коваль. – К.: Діюкор, 2001. – 288 с.
17. Тютюнник Ю. З поляками проти України / Ю. Тютюнник; передм. М. Любченка. – [репринтне відтворення видання 1924 року]. – К.: Україна, 1990. – 109 с.
18. Історія України: нове бачення: у 2 т.; [за ред В.А. Смолія]. – К.: Україна, 1996. – Т. 2 / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко та ін. – 494 с.
19. САЗ (сектор архівного забезпечення) УСБУ в Черкаській області. – Ф.: Припинений, спр. 12094, 110 арк.
20. САЗ (сектор архівного забезпечення) УСБУ в Черкаській області. – Ф.: Припинений, спр. 271, 47 арк.
21. Цит. за: Липа Ю. Твори: в 10 т. / Ю. Липа. – Львів: Каменяр, 2005. – Т. 2: Проза: Нотатник. – 2006. – 357 с.
22. Сосновський М. «Ідеологія «чинного націоналізму» Д. Донцова / М. Сосновський // Націоналізм: антологія; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 386-446.
23. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 236 с.
24. Донцов Д. Ідеологія «чинного націоналізму» / Д. Донцов // Націоналізм: антологія; [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 188-196.